

"שיחות המתים" כז'אנר סיפורתי

לבחינת הז'אנר של ה"שיחה בארץ החיים"
בסיפורת ההשכלה העברית*

מאת משה פלאי

א

"שיחות המתים" כבר הוכרו כז'אנר סיפורתי בסיפורת הצרפתית, האנגלית והגרמנית. נכתבו חיבורים מדעיים שניסו לעמוד על תכונותיו המיוחדות של הז'אנר כפי שהצטיירו כראשונה כדיאלוגים של לוקיאנוס, הסאטיריקן בן המאה השנייה, והתפתחותו בכתיבה של פונטנל ופנלון הצרפתים, ליטלטון ופילדינג האנגליים, פאסמן ווילאנד הגרמניים¹.

הז'אנר היה רווח ביותר במאה הי"ח והי"ט באירופה עד כדי הופעתן של מאות שיחות קצרות וארוכות. בסיפורת הגרמנית כלכד נאמד מיספרן בכ-2,500.

בסיפורת ההשכלה העברית עדים אנו לחידתו של הז'אנר לאחר נקודת-השיא שלו בסיפורת האירופית. בשנות ה-90 למאה הי"ח נתפרסמה "השיחה" העברית הראשונה, ה"שיחה בארץ החיים" לאהרון וולפסון. לאחריה נדפסו כמה שיחות, שחלקן שייך לסוג הסאטירי של הז'אנר וחלקן לסוג הרציני הדידאקטי².

אף כי כמה מן השיחות העבריות אוזכרו ונידונו בעבר, בצורה זו או אחרת, על-ידי רוסס ופרידלנדר, במיסגרת עיונים בסאטירה העברית ובהשפעותיה של הסאטירה הלוקיאנית על העברית, הרי שדיונונו זה מהווה, לפי מיטב ידיעתי, עיון ראשון ביצירות אלו כז'אנר מיוחד. מיגבלות של זמן ומקום מחייבות צימצום הנושא והיקפו. משום-כך אייחר את העיון בזה לשיחה הראשונה, לאהרון וולפסון.

הדיאלוגים של המתים חכים חוב סיפורתי וקרוכים — מבחינת הצורה והתוכן — לצורות אחרות, החל בסיפורת הקלאסית; המיתולוגיה היוונית והדיאלוגים הפילוסופיים, וכלה בסיפורת כת-הזמן; המסעות הדימוניים, איגרות מן השאול, חלומות על ביקורים בעולם התחתון ושיחות בין החיים והמתים.

תכונות של הדיאלוג בכלל מצויות כמוכן גם ב"שיחות הנשמות": יש בהן זוויות-ראייה שונות, וכן קיימות מיידיות, טבעיות ואקטואליות בהצגת דו-שיח בזמן הווה. הדיאלוג נוטה מטבעו לדיאלקטיקה, לניגודיות, ולקונפליקט שבהחלפת דעות. יש בו קומפאקטיות בהגשת החומר, בלא להזדקק לחומרים חיצוניים ומיותרים, צורתו פשוטה, והוא מצטיין באפשרויות דידיאקטיות.

* הרצאה בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות שנערך בירושלים באוגוסט 1981.

1. עיון בחיבורים אלה: Benjamin Boyce, "News From Hell," *Publications of the Modern Language Association of America*, LVIII (1943), pp. 402-437; John W. Cosentini, *Fontenelle's Art of Dialogue* (New York, 1952); Frederick M. Keener, *English Dialogues for the Dead* (New York, 1973); John Rutledge, *The Dialogue of the Dead in Eighteenth-Century Germany* (Bern & Frankfurt/M., 1974).

2. בויס מונה למעלה מ-200 חיבורים — לאו דווקא שיחות — שמיקומן בעולם המתים; בספרו של קינג נרפסה רשימה סלקטיבית של 277 שיחות, וראטל' מנה כ-500 שיחות בגרמנית, ראה בספרו הנ"ל, עמ' 129, ובנספח.

3. לסוג הסאטירי: קול מחצצים לטוביהו פרד (נכתב ב-1813), לסוג הדידאקטי: "שיחה בעולם הנשמות" לשלמה לוויזון (1811), קנאח האמת ליהודה גיטס (1828).

מתכונותיהן המיוחדות של "שיחות המתים", שיש באפשרותן לגייס אישים היסטוריים ידועים לכל, שעל מומחיותם וסמכותם כתחום עיסוקם אין כל חולק, ולהעמידם כדמויות חיות, הפועלות, חושבות ושופטות, ולאפשר להם לבטא את דעותיהם כאופן בלתי-אמצעי לפני הקורא.

יתרה על כך, הדמויות ההיסטוריות אינן מוגבלות לדיקלום מתוך יצירותיהן בלבד, אלא הן פועלות וחושבות בהקשרים חדשים — כתגובה לאתגרים חדשים ולמצבים חדשים שמחבר השיחה מציב לפניו.

מיקומה של השיחה בעולם האמת קובע היבט ייחודי לז'אנר זה, שאינו קיים כדיאלוגים קונוונציונאליים עלי-אדמות. המחבר רשאי להציב דמויות בנות תקופות שונות זו כנגד זו — לעמת יריבים, לזמן ידידים אידיאולוגיים ממרחבי הזמן. מבחינה דראמטית, טמונות בז'אנר זה אפשרויות מעניינות ביותר של עימות דעות ובעלי-דעות שונות ומנוגדות מתוך פרספקטיבה היסטורית. בשיחות בין המתים נוטים המשותחים להביע דעתם בחופשיות יתרה מזו המקובלת בין החיים. וכך מקבלות הדעות המושמעות בהן ציביון של אמת מחולטת.

ה"שיחה בארץ החיים" נרפסה בחוברת הראשונה של המאסף לשנת תקנ"ד ונמשכה בשלוש החוברות הבאות המהוות את כרך ז'⁴. השיחה מתגהלת בין הרמב"ם ופלוני, רב פולני חרדי, בן התקופה, שאינו מזוהה בשמו.⁵ בחלקה השני של השיחה מצטרף אליהם משה בן מנחם (מנדלסון).

כמישרין או בעקיפין נידונו ב"שיחה" שאלות מרכזיות בעולמה של ההשכלה העברית. הועלו כמה ממיפעלי ההשכלה העברית. נידונו שאלות אידיאולוגיות ואוזכרו עניינים שבמהות היהדות על-פי התפיסה המשכילית.

יש מן הנושאים שנידונו ב"שיחה", שעצם העלאהם מבטא התפוכות כהשקפת-עולמם של המשכילים העבריים. ביניהם היו שאלות פילוסופיות ותרבותיות שעמדו על הפרק. לדוגמא: תפיסת ההתפתחות ההיסטורית מנקודת-מבט יהודית — האם יש לראות בה ירידה בנוסח

4. "שיחה בארץ החיים", המאסף, ז' (תקנ"ד-תקנ"ז) עמ' נ"ג-ס"ז, ק"כ-קנ"ג, ר"צ-ר"כ"ח, רע"ט-רע"ח; הפולמוס נרפס בעמ' רע"ט-ש"ס. מהדורה מצולמת של "השיחה" נרפסה לראשונה על-ידי מבכר לספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט [מקורות] (ירושלים, תשל"ב), עמ' 61-87, ונחזרה ונרפסה מחדש על-ידי יהודה פרדלסון בפרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה (ת"א, 1979).

5. עיון באפשרות זיהויו של פלוני יצריך טיפול נפרד. ראה ספרי משה

מנדלסון: בכבלי מסורת (תל-אביב, 1972), עמ' 68-69 והערה 219.

6. הוא הרין בשיחותיהם של פונטנל, ליטלטון ווילאנד. ראה:

Lucian's Dialogues, tr. Howard Williams (London, 1900), pp. 86-167 and "Conferences of the Dead," *Lucian of Samosata*, comments: Wieland, ed. William Tooke, I (London, 1820), pp. 382-443; Fontenelle, *Nouveaux Dialogues des Morts*, ed. Jean Dagen (Paris, 1971); George Lyttleton, *Dialogues of the Dead* (London, 1760; facs. ed., New York, 1970); C.M. Wieland, "Gesprache im Elysium," *Sammliche Werke*, 27 (Leipzig, 1839), pp. 389-421.

7. השווה: ראטל' עמ' 16.

8. מיספרי העמודים בסוגריים מתייחסים ל"שיחה" כפי שדפסה בהמאסף.

ועל-כן ייחס לעצמו תפקיד של מביא-לביית-הדפוס בלבד. וכדי להרחיק עדותו, המציא וולפסון דמות נוספת — השליח. על-פי ההקדמה הבדויה, השליח מסר לוולפסון את כתב-היד שחיברו ידיד משותף שלהם.

מבלי להידרש להסבר ישיר כיצד ידע המחבר להקשיב לשיחות המתים, יוצר וולפסון סיטואציה, שעל-פיה ניתן להבין דבר מתוך דבר. המחבר הבדוי כתב את השיחות בהיותו על ערש דוויי "בחליו אשר מת בו" (נ"ג),⁸ וקודם מותו מסרן לידיד שיחלקן ביעקב ופיצן בישראל. המחבר הבדוי מוסר, שלוא ידע כי יקום ממיטת חוליו, כי אז לא היה מפרסם את השיחה מחשש שירדפוהו "אנשי ריב ומדון". אך ביודעו, שהוא "הולך בדרך כל הארץ למקום האמת והחיים האמתיים, למקום אשר אין בו שנאה ותחרות, רק שלום ליוצא ובא" (נ"ג), אינו חושש שתפרסם השיחה לאחר מותו. ■ (עוד יבוא)

'התמעטות הדורות', או התקדמות, עלייה ותיקווה לעתיד טוב יותר. כמו-כן הדיון בהסתגרות היהורית ובהתמקדות בלימוד התורני על הפילפול והחריפות, בניגוד לדרישת ההשכלה להשתלמות גם בלימודי חול, במדעים וידיעת הנימוסים ובלשון המדינה.

מחברי שיחות המתים בסיפרות האירופית נדרשו לעיתים ליצירת מיסגרת לשיחה, שבה הסבירו כיצד הגיעו השיחות עם המתים לידיהם. בשלושים "שיחות המתים", הקלאסיות של לוקיאנוס, דרך משל, אין כל הסבר לאופן שבו הגיעו השיחות לידי המחבר, ואין כל סיפור מיסגרת⁶. במרבית הכתבים מז'אנר זה נדרש הקורא להכיר בקונוונציה הסיפרותית של שיחות הנערכות בשאול או בגן-העדן, מבלי לשאול כל שאלות⁷.

ב"שיחה בארץ החיים" העברית יש למיסגרת תיפקוד מיוחד. בעת פירסום "השיחה" ביקש וולפסון להעלים כי הוא חיבר את הכתבים;

"שיחות המתים" כז'אנר סיפרותי

לבחינת הז'אנר של ה"שיחה בארץ החיים"
בסיפרות ההשכלה העברית

מאת משה פלאי

(המשך מן גליון הקודם)

ב

הנרמז לנו מסיפור-מיסגרת זה הוא שהמידע מעולם-האמת נמסר למחבר זמן מועט לפני שהוא עצמו עבר לשם, ושסמיכות הפרשיות בין גסיסה לחיים אחר המוות יוצרת קשר כלשהו של אמינות באשר לסיפור. בנוסף על כך יצר המחבר תדמית של צוואת-שכיב-מרע שיש בה לתרום מסר לקורא, ואולי גם משהו מאופי השליחות והמחויבות שחש המבלבל⁹.

מקום ההתרחשות של הדיאלוגים בין המתים בסיפרות העולמית נסמך בדרך כלל על המיתולוגיה היוונית. יש מהם המתקיימים בשדות האליזיום, מהם בשאול, או בדרך לעולם העליון.

הנטייה לסתמיות, ולהיעדר מיקום גיאוגרפי ממשי, הקיימים בז'אנר האירופי, מציינים גם את הסופרים העבריים בעיצוב העולם הבא. מובן, שתפיסתו של הסופר העברי עשויה להיות משופעת מתיאורי גן-העדן המצויים בסיפרות המדרשית ובסיפרות המאוחרת כאחד. אך הסופר העברי נוטה בדרך כלל לקונווציה המקובלת בז'אנר האירופי, תוך זיקה לשוניית לקורפוס היהודי.

אופייני לאהרון וולפסון, כסופר עברי, שהוא נדרש ללשון סגי נהור בכותרת "השיחה". כותרת זו מהווה תרגום לעברית של שם הז'אנר, כלומר: "שיחה בארץ החיים" — ולא כ'גן-עדן' או כ'עולם הבא'. הכינוי נוסף 'חיוניות' וחיים לתחום שעניינו מוות, וכך נמצא הסופר העברי תורם לחיזוק תפיסה יסודית זו של הז'אנר הסיפורתי מתוך אופייה המיוחד של הלשון העברית.

הסתמיות שהזכרתי לעיל מתבטאת בתיאור המקום כ"מקום גדול ורחב ידים" (נ"ד). סתמיות זו אינה מפנה את הקורא לתפיסה אבסטרקטית-רוחנית, כי אם לאתר חסר זיהוי גיאוגרפי ארצי. עם זאת, הפריטים בשטח שייכים לטבע הארצי ואין בהם בדרך כלל אבזרים מלאכותיים יצירת-אדם¹⁰. המחבר העברי מתאר את הנוף כדלקמן: "מסביב שתול ו מכל עץ פרי נחמד למראה וטוב למאכל, ותחת צלם נשמות רבות יושבות להתענג ולהתעלס" (נ"ד). תיאור הנשמות היושבות תחת עצים מצילים קיים בז'אנר האירופי¹¹.

הגיב "עץ פרי נחמד למראה וטוב למאכל" נסמך על תיאור הגן-בעדן (בראשית ב' ט') והשימוש בו מבקש לקבוע את המקום כגן-עדן שלאחר המוות מבלי לומר זאת במפורש. המחבר הוסיף לפסוק המקורי את המלה "פרי", והשאלה המתבקשת היא, לשם מה זקוקות הנשמות ורוקא לעץ פרי, ומה עניין מאכל אצל הנשמות, אלא-אם-כן נבין את התיבה 'פרי' במשמעותה הרחבה יותר. אליבא דכולי עלמא, החמיץ המחבר את האפשרות להידרש לפסוק אחר בסיפור גן-העדן המיקראי, המופיע בפרק ג': "ונחמד העץ להשכיל" (פס' ו'), שהיה משרת את מטרותיו המשכיליות.

באופן כללי ניתן לומר, שהמחבר הצליח במלים ספורות בלבד, תוך איזכור הפסוק התנכי, לצייר תמונה אידיאלית של מציאות היכולה להיות מובנת כמונחים ארציים, ועם זאת מרוממה מעט באופן העשוי להתאים לתפיסת הקורא היהודי המשכיל את גן-העדן והישארות-הנפש.

תפיסת המקום הסתמית מבחינה 'פיזית' קרובה, במידה מסוימת, לסתמיות של התיאור מבחינה רוחנית-מיטאפיזית. הדמויות מתייחסות אל המקום עצמו לעיתים כאל "משכן הכבוד הזה" (נ"ט), שיש לו זיקה ל"כיסא הכבוד" ומעיד על הקירבה לאל, וחותמו יהודי-עברי מובהק. כינוי אחר, שאף הוא עברי מיסודו, הוא "נאות השלום האלה" (ר"ו), הנסמך על ניגודו של הועלם הזה כמקום גרוש מילחמות וריב; השלום מאפיין את העולם הבא ביחסי אנוש בעיקר. אף-כי יש להדגיש, כי כמה מן השיחות הללו מקבלות את מקור חיותן הדרמטי דווקא מהמשך הקונפליקטים הארציים שבין הדמויות.

שימוש דומה נעשה בביטוי "מקום האמת והשלום" (רכ"א), שאף הוא יהודי מובהק -- עולם האמת. עם זאת יש לומר, שמושג 'האמת' רווח בסיפרות השיחות האירופיות כמציין את התבונה המובהקת של המציאות שלאחר המוות.

ברור שקיימת זיקת-גומלין איתנה בין עולם-האמת והחיים עלי-אדמות. שני העולמות משתקפים זה בתוך זה, כשהמגמה הכללית אינה מכוונת לתאר חיים אידיאליים-אוטופיים בעולם הבא, אלא לשרת את מטרותיו הדידאקטיות והמשכיליות של המחבר באשר לעולם הזה.

עולם המושגים והערכים מבוסס, כמובן, על האידיאלים של ההשכלה העברית. הוא מושתת על תמונת-עולם נשפעת על-ידי המשיכלים עלי-אדמות, כשהיא מועתקת לספירה עליונה-על-מנת שתושלך חזרה ארצה כשהיא מועשרת ומועצמת מכוון של האותוריטות השמימיות.

ערכים אלה עומדים במרכזו של היצירה, מבלי שידונו בהכרח באופן ישיר על-ידי הדמויות. דיוני הדמויות המייצגות את ההשכלה מושתתים על ערכים אלה, מניחים שאמיתותם אינה נתונה לספק או לצל של ספק, ומבקשים להקנותם לקורא. אושיות-היסוד החשובות ביותר הן: האמת (והיא אחת, וכול-כולה משכילית), תבונה האדם (שאינה ניתנת לעירעור), הלימוד כערך עליון, אמונה בקידמה ודרישת הבדיקה והחקירה באמיתות מקובלות (מלבד, כנראה, כאלו המקובלות על ההשכלה עצמה).

היצירה כולה מקבלת את מקור חיותה ואת עוצמתה מן החזרה המוטיבית התת-טקסטואלית על ערכים אלה, המסייעים לגבש אותה ולאחד את דיוניה השונים.

מקובל, שאין אדם יוצא מן העולם הזה ורכושו בידו. ואם בכל אופן הצליחה הדמות ב"שיחה" להעביר חפץ 'ארצי' כלשהו, היהו נתפס כבעל חשיבות מיוחדת, כמייצג הישג רוחני בעל ערך שהשיגה הדמות בחייה.

ב"שיחה בארץ החיים", וולפסון מאפשר לפלוני, הרב הפולני, להביא את ספרו לעולם האמת מתוך מטרה סאטירית ברורה: פלוני מתהדר בספרו -- רכושו הרוחני, ואילו הרמב"ם מבטלו כעפרא דארעא.

וולפסון 'מגייס' אבזר ארצי נוסף כדי למחות ביקורת על דרכי התנהגותו של פלוני. בוויכוח על ספר הזוהר וקדושתו, פלוני "לוחש דבר מה בלחשיה, ומקנת ידיו בצרור" (קמ"ח).¹² הרמב"ם אינו מבין את פשר הדבר, ופלוני מסביר: "קנתתי את ידי לטהרם" (קמ"ח). העתקת

9. מוטיב הקיים בסאטירות העבריות בתקופה זו ובתקופה הגאליציאית. ראה מאמרי "משיטות הסיפור של ארטד בסאטירה 'גילגול נפש', בקורת ופרשנות, 11-12, (יטאר 1978), עמ' 132-134.

10. בז'אנר האירופי קיימת לעיתים, הסירה המעבירה את הנפשות.

11. ראה בספרו של ראטליז, עמ' 92: ב"שיחות בליזיאום" של וילאנד מתקיימת השיחה בפרדס (בספרו ה"ל, עמ' 412).

12. ראה ברכות נ"ה: "מקנת בצרור שקנת בו חברו".

מינהג שהמשכילים חשבוהו כנפסד לספירה העליונה של עולם האמת
הריהי תחבולה סאטירית בדוקה משיטת הבורלסקה הנמוכה.

הדמויות המהלכות בגן העדן העליון הן ערטילאיות למדאי ותכונות
גופניות נעדרות מהן כמעט לחלוטין. אין כל ניסיון לאפיין באופן ישיר
את הדמויות כישויות קורפוראליות. קיימים, כמובן, מיבטאי לשון
שבקונווציה המזכירים אברי-גוף, אך אין להסיק מהם בהכרח כל קיום
גופני. האיפיון הגופני היחיד של דמות במתכוון, ולא באקראי, הוא זה
של סוקראטס, דמותו של נוכרי, והיא נמסרת דווקא מזווית הראייה של
פלוני, הרב הקנאי.

מאידיך, קיימים כמה ביטויים המעידים על גופניות כלשהי ואפילו על
פעולה גופנית ממש לגבי כמה מן הדמויות. ארשת כלשהי של הבעה,
פיזית לרחשי-נפש פנימיים קיימת ב"שיחה". ואכן בלא הבעת פנים
חיצונית זו היתה השיחה הופכת נייטראלית לחלוטין ומשעממת. המחבר
חייב היה להכניס רוח-חיים כלשהי לעולם המתים, לא רק כדי לעניין את
הקורא, אלא גם לסבר את אוזנו בקונווציות המקובלות בעולם הרגיל.
שימושים גופניים אחרים, כהליכה, ריצה ועמידה מצויים לרוב,
ומטרתם ליצר פעולה כלשהי בין המונולוגים הארוכים, ולאפיין תגובות
כלפי הנאמר.

כמורכן קיימים מצבי-רוח בעולם האמת. המונולוגים משפיעים על
הדמויות והן מגיבות באופני דיבור שונים, כגון "בנחת" (נ"ט), "במרנצה
ובמהירות" (ס"ב), "בקצף" (קמ"ט) ועוד. ■ (סוף יבוא)

"שיחות המתים" כז'אנר סיפורותי

לבחינת הז'אנר של ה"שיחה בארץ החיים" בסיפורת ההשכלה העברית

מאת משה פלאי

(המשך מן הגליון הקודם)

ג

כמה היבטים מיוחדים ז'אנר זה מאחרים כאשר לאיפיון הדמויות, ואף פותחים פתח לאפשרויות סיפוריות מעניינות.

מעמדן של הדמויות "החיוביות" בעולם האמת כפי שהוא מצטייר בשיחות הסאטיריות כדרך כלל זהה למעמדן עלי-ארמות. האוטרוריה ההלכתית של הרמב"ם שרירה וקיימת גם בעולם האמת והיא מקובלת גם על פלוני -- אליכא דאמת חייב המחבר לקבוע את סמכותו הכלתית-ניתנת-לעירעור של הפוסק העליון. רק כך יועבר המסר לקורא באופן החלטי -- חד וחלק.

מעמדן של הדמויות "השליליות" (בעיני המחבר) עשוי ואף חייב להשתנות כמשך "השיחה" ממעמדן בעולם הריאלי. בתחילה מביאה עימה הדמות -- פלוני בשיחה שלפינו -- את "מיטענה" הרוחני מהעולם הזה: את סמכותה הרבנית, את ידיעותיה ואת מעמדה ההלכתי. במהלך השיחה עתיד מעמדה של הרמות "השלילית" להשתנות מכוח פסיקתה של הדמות "החיובית", האוטרוריסטית, המקובלת גם על הרמות "השלילית".

טכניקת איפיון הדמויות ב"שיחה" מעוררת שאלה: האם יכולה להיות התפתחות לא רק במעמדה של הדמות אלא בדמות עצמה כשהותה בעולם האמת -- בהשוואה לאישיותה, כישרונה וידיעותיה בעולם הזה?

כז'אנר האירופי של "שיחות הנשמות" מקובל להניח, כי קיימת אפשרות של שינוי אינטלקטואלי-רוחני בדמות. ¹³ כז'אנר העברי אפשר להניח הנחה דומה. לא זו בלבד, אלא שהדמות יכולה לרכוש לה כישורים שלא היו לה בעולם התחתון. הדיאלוג בין הרמב"ם ופלוני בשאלות הלכיות ופילוסופיות מניח, שניתן לשכנע את פלוני לשנות את דעתו ועמדתו ("ק"ל, ר"ג). עם כל אפשרות השינוי בעולם-האמת, המחבר די ריאליסטי כדי לרעת, שהפולמוס בין המשכילים והרבנים לא יבוא לידי פיתרון קל באמצעות תחבולה סיפורית סאטירית, ועל-כן אינו משנה את פלוני. אכן, פלוני נשאר נאמן לעמדתו המקורית, ויש מידה כלשהי של אמינות באיפיון זה של דמותו. מאידך, המגמה הסאטירית ברורה גם כן: גדולי עולם לא יצליחו לשכנע את פלוני להכיר בטעותו.

דיונו עד כה מביאנו לנושא קרוב, שאף הוא מיוחד ל"שיחות", והוא קשור בשאלה על מידת הידיעה שיכולה הדמות לגלות במידע שנתגלה לאנושות לאחר זמנה. הז'אנר העברי אינו נוקט בשיטה אחת לגבי ידיעה מאוחרת בעולם-האמת, ולמעשה המחבר עושה ככל העולה על רוחו ובלבד ששיגי את מטרתו הסאטירית.

כמדעים אין, כנראה, ידיעה מאוחרת: במיסגרת הדיון על הרעם, מוסר המחבר בהערה, שהרמב"ם לא ידע על פליא-הברק. ¹⁴ ידיעה מאוחרת אחרת חשובה יותר. בוויכוח על קדושתו וקדמוניותו של ספר הזוהר, הרמב"ם מאופיין כמי שאינו יודע לא דבר ולא חצי דבר על הזוהר ("מ"ז-ק"ג).

13. ראטלד, עמ' 14.

14. "שיחה" קניג. עיין בספרו של קוסטניני, עמ' 105: ידיעה מדעית מאוחרת בדיאלוגים של פונטל.

15. המאסף, ב' (תקמ"ה), פ"א: ראה: משה מנדלסון: ככבלי מסורת, עמ' 92.

ידיעת אנשים מאוחרים גם היא שרירותית ותלויה בחיפוקדה ב"שיחה". על פלוני לא שמע הרמב"ם כלל (ר"ב), אך שמע על וייל (רצ"א) וכן על מנדלסון (ר"ז). אולם ידיעה זו היא כללית ביותר ואינה מגעת לפרטים. כן יודע הרמב"ם ידיעה כללית על ירידת המצב הרוחני בעם ועל שיטות הלימוד של הפילפול שהתפתחו לאחר זמנו (רכ"ז). לסיכום, ניתן לקבוע, כי ידיעה או חוסר ידיעה של מידע מאוחר נקבעים לפי תיפקודם ב"שיחה".

קיימות כמה תבניות פנימיות בתוך "השיחה", מהן אזכיר שתיים. קבלת-הפנים שעורכים גדולי העם העברי, שלמה, דוד ומשה למשה בן מנחם מקבילה, מבחינה מיבנית, להסכמות הרבנים הכלולות שהביא פלוני כאסמכתאות לספרו, ואשר בוטלו על-ידי הרמב"ם. הקבלה מיבנית זו יוצרת קשרים פנימיים בין היחידות השונות של השיחה, בין תחילתה לסופה, וגם מחזקת את המסר המשכילי הטמון בה.

התבנית השנייה אף היא מוזכרת בתחילת השיחה והיא מתקשרת עם סופה. פלוני שואל את הרמב"ם אם הוא איש, שעליו אומרים "ממשה עד משה לא קם כמשה" (נ"ד). תמונת-הסיום של השיחה מהווה הדגמה דראמטית, או המחזה, של אימרה זו ביישומה המשכילי, שנאמרה על משה מנדלסון, דהיינו: "ממשה עד משה לא קם איש נכון וחכם כמשה". ¹⁵ משה בן מיימון ומשה בן מנחם הולכים יחד לאחר שהבורא עצמו מזמינם ליקרב אל כיסא-הכבוד, ופלוני נותר לבדו (רצ"ח). ההקבלה הזאת, ממשה למשה, קיימת לאורך השיחה, ולמעשה נוצרת אפילו זהות ביניהם. נבדל מהם פלוני -- כיריב, שבסופו של דבר נכשל במאמציו להתקרב אל משה הראשון או לבטל את ערכו של משה השני.

על-פני השיחה כולה מרחפת רוח-דמותו של הרמב"ם, דמות אוטרוריסטית רבת-חוכמה ונוראת-הוד, השלטת באופן מוחלט על כל המתרחש. על-פיה יישק דבר; היא האוסרת והיא המותרת -- היא ולא אחרת. דמותו של 'פלוני' מליאה רהב ושחצנות, אך התרברבותה מתבטלת מיניה וביה על-ידי הרמב"ם. מאמציו ה"על-אנושיים" של פלוני להפיס את דעתו של הגנר הגדול הם פאתיטיים, והדמות כולה מעוררת רחמים כנים, בעיקר כשהרמב"ם מנסה להיפטר מטורדנותה, מבטא את סלידתו ממנה, מסיכלותה וממה שהיא מייצגת.

הדיאלוג בין שני רבנים אלה מבטא מיבנה-על של פירוד -- ולא של התקרבות; לא דרישה המקשר שתי דמויות לפנינו, אלא דיאלוג המפריד ומכריל בין השתיים, ומדגיש את הפער העצום שביניהן. מלכתחילה ניכרת המחיצה המבדלת בין שני האישים. הם מדברים זה עם זה בשתי רמות שונות, ולעיתים נראה כאילו דיברו בשתי שפות שונות. הם מדברים -- אך אינם שומעים זה את זה; ואם שומעים -- אינם מבינים, ואם מבינים -- אינם מסכימים איש לרעהו. ואילו בין הרמב"ם והרמב"מ שוררת תמימות-דעים שלימה.

כמידה שמתבקשת איזו מסקנה מן הקורא את ה"שיחה בארץ החיים" -- כדרך המתבקשת לעיתים כז'אנר האירופי -- הריהי, שניסיון ההידברות בין נציגי ההשכלה (הרמב"ם והרמב"מ) ובין נציגי הרבנות החרדית (פלוני) נכשל. הלך-רוח של אופטימיות משכילית אומנם מלווה את סוף היצירה, כשהרמב"מ מקבל את הסכמותיהם של גדולי היהדות ואף את הסכמתו של האל בעצמו. אך גבר עליו, לדעתי, הלך-רוח של חידלון וכישלון. הללו מבטאים, כנראה, את עמדתה של ההשכלה העברית בגרמניה בערוב יומה, והרגשתה, שנסיונותיה לגישור הפערים שבינה ובין ההנהגה הרבנית החרדית -- לא הצליחו. ■